

לתולדות משפחה ירושלמית

יעקב ברנאי

א' מורגנשטרן, בשליחות ירושלים: תולדות משפחת פ"ח רוזנטל, 1839-1816. הוצאת רבקה וינגרטן, ירושלים 1987, 180 עמודים.

...לא לחלוקה הדדית של מחמאות וטפיחות שכס של קורת-רוח עצמית נערך מיפגש זה. אנו מעוניינים להחדיר בבנינו את ההכרה המלאה של שרשיות רצופה בארץ זו, מזה 150 שנה. הסברה זו אינה באה לקפח את זכותם של אנשי ביל"ו (המכונים בשם בני 'העלייה הראשונה'): ואפילו אלו המתחילים את ההיסטוריה מסג'רה, או מהצהרת בלפור, או מכפר שמריהו... גם זכויותיהם אינן מתקפחות; אבל שום אדם, בשום מקום ובשום זמן, אינו מוכן לשאת ולסבול כשפוסחים עליו ועל זכויותיו...!

תופעה זו של כתיבה משפחתית בקרב צאצאי 'היישוב הישן' רווחת גם בקרב האשכנזים וגם בקרב בני משפחות הספרדים הוותיקות. אצל האשכנזים נזכיר, לדוגמה, את הספרות הענפה שפרסמו בני המשפחות ריבלין, סלומון וברגמן. בכתבי המשפחות הללו פורסמו תעודות היסטוריות חשובות, אך ניכרת בהם מגמתיות; זוהי מעין 'ספרות שבחים' על

1 הדברים צוטטו על-ידי נתן ברזכאי, אחד מצאצאיו של ר' ישעיה ברדקי, מן הדמויות הבולטות בקרב הפרושים, בירושלים במאה ה'ט. ראה: נ' ברזכאי, 'דברים שנאמרו בעצרת אזכרה באוניברסיטת בר-אילן, ח"ז הירשברג (עורך), יד יוסף יצחק ריבלין, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 14.

בהיסטוריוגרפיה של 'היישוב הישן' הלך והתפתח במרוצת השנים ענף שניתן לכנותו בשם 'היסטוריוגרפיה משפחתית'. בחיבורים מסוג זה צאצאי משפחות ותיקות ומפורסמות ב'יישוב הישן' מתעדים ומפרסמים את תולדות אבותיהם ואבות אבותיהם. המניעים לכתיבה מסוג זה הם: עיסוק אופנתי ב'שורשים' ורצונם של מי שסבורים שאבותיהם ראויים למקום מכובד בסולם התודעה ההיסטורית להיאבק בתופעת ההשכחה. לחלק מהכותבים יש גם מגמה אישית עכשווית, שכן כבואם לרומם ולהאדיר את שם אבותיהם, הם מבקשים אף לעצמם יד ושם בתודעת הציבור. בקשר לכך ראוי להביא את דבריו של יוסף ריבלין, שנאמרו בחנוכת מכון ריבלין לחקר תולדות היישוב באוניברסיטת בר-אילן, בשנת 1964:

...אני מתחלחל כל פעם מחדש, כשאני שומע מפי ראשי היישוב ו'היסטוריוני החצר', שהם מונים את התחלת ההתיישבות והבניין 'מזה שלושה דורות'. לא פעם שאלתי את עצמי ושאלתי את המרצים הנכבדים: 'הכיצד?! הרי אני עצמי בן הדור השישי בארץ, ומי אפוא היו אבותי לפני "הדור השלישי"? התשובות המת-חמקות והסותרות אינן מוסיפות כבוד וכנות להיסטוריה 'הרשמית' הזאת...

המשפחות ופולמוס עם 'יריביהן' ו'מתחריהן' על הראשוניות, ההגמוניה או החשיבות שלהן.² לעומת זאת, אצל הספרדים כמה מהחיבורים לא נכתבו על-ידי צאצאי המשפחות. הללו פנו לחוקרים חיצוניים, וביקשו מהם להעלות את זכרם של אבותיהם ומשפחותיהם בארץ-ישראל. דוגמאות לכך הם ספרו של נ' אפרתי על משפחת אלישר³ וספרו של א' בן-יעקב על משפחת מיוחס.⁴ הביוגרפיות המשפחתיות הללו, שנכתבו על-ידי חוקרים חיצוניים, הגם שהן לעתים מזומנות מטעם המשפחות, הן פחות חד-צדדיות מהחיבורים האשכנזיים שהזכרנו.

עתה מונח לפנינו ספר חדש מסוג זה. זהו ספרו של אריה מורגנשטרן בהוצאת רבקה וינגרטן, על משפחת פ"ח (פיתוחי חותם), הנמנית עם משפחות הפרושים הראשונות שהתיישבו בירושלים בראשית המאה הי"ט. אבות המשפחה בארץ-ישראל היו ר' ישראל ואשתו פרידה ובנם ר' שלמה ורעייתו בת-שבע פ"ח רוזנטל. שם המשפחה, פ"ח, נגזר מאומנותו של ר' שלמה, שהיתה גם אומנותם של בניו אחריו; הוא עסק בחריטה על גביעי כסף, בהכנת חותמות וכיצא באלה. צילומי כמה דוגמאות מפרי עבודתו מעטרים את הספר שלפנינו.

הספר הוא חיבור של שתי השיטות שהוזכרו לעיל. רבקה וינגרטן, בת המשפחה, שהקימה את מוזאון 'חצר היישוב הישן' בבית משפחתה בעיר העתיקה בירושלים, הסתפקה כאן בהעלאת כמה קווים לזכר אבותיה ובשרטוט מגילת היוחסין המשפחתית. את עיקר המלאכה נטל על עצמו אריה מורגנשטרן, שקנה לעצמו בשנים האחרונות מעמד חשוב בקרב חוקרי היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הי"ט. הוא התמחה בחקר עליית הפרושים, וספרו הראשון על עלייתם, 'משיחיות ויישוב ארץ-ישראל',⁵ עורר כזכור פולמוס נרחב בקרב קהיליית

החוקרים. מאז ועד עתה ממשיך מורגנשטרן בחקירת הסוגיה. לאחרונה קיבץ את מאמריו בנושא בספר.⁶ הוא אף זיכנו בחידושים מעניינים בפרשת הגורמים הריאליים לעליית הפרושים בהרצאתו בקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות.

חיבורו על משפחת פ"ח ראוי, לדעתי, לשבחים. הספר מבוסס בעיקרו על אוסף של 34 תעודות מוהדרות, שבחלקן טרם פורסמו ואשר הועמדו לרשותו על-ידי הגב' וינגרטן. עניינן של התעודות הוא במשפחת פ"ח ובפרושים. לתעודות הקדים מורגנשטרן מבוא ארוך, שהוא בעצם מחקר חדשני ומעניין ביותר, הזורע אור חדש על אספקטים של ראשית התהוות היישוב האשכנזי בירושלים במאה הי"ט. כמו-כן צורפו לספר נספחים, וביניהם צילומי 14 חותמות של הכוללים האשכנזיים בארץ-ישראל בראשית המאה הי"ט, שסביר להניח כי הם מעשי-ידיו של ר' שלמה פ"ח. הספר הופיע בפורמט אלבומי מפואר בצירוף תמונות רבות על נייר משובח. מן התעודות ומהמבוא עולה תמונה מעניינת מאוד של היישוב הפרושי בצפת ובירושלים בראשית המאה הי"ט.

למבוא המחקרי כמה פרקים: בפרק הראשון (עמ' 15-27) עוסק המחבר בתיאור דמותם של ר' שלמה פ"ח ובנו יצחק כ'שניים מעשרת הראשונים בירושלים. ה'ראשוניות' היא טענה חשובה בכל הספרות ההיסטוריוגרפית המשפחתית. אך נשאלת השאלה מה הרבותא בכך? במיוחד כאשר הדברים אינם מדויקים בדרך-כלל. הרי אשכנזים ישבו בירושלים במאות השנים שלפני כן וגם בכל המאה הי"ח, וההתהדרות בראשוניות כאן אין בה ממש. בפרק זה ישנו תיאור מעניין של קשיי הפרנסה בארץ-ישראל בראשית המאה הי"ט. מפתחי החותם והחרטים נאלצו לכתת רגליהם למצרים ולתורכיה

2 ראה למשל מה שהעיר על כך ג' קרסל במבוא לספרו של א' עץ-הדר, אילנות, לתולדות היישוב בארץ-ישראל, חק"ץ-תר"ף (1830-1920), תל-אביב תשכ"ז.

3 נ' אפרתי, משפחת אלישר בתוככי ירושלים, ירושלים תשל"ה.

4 א' בן יעקב, ירושלים בין החומות: לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז.

5 א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה.

6 הנ"ל, גאולה בדרך הטבע, אלקנה תשמ"ט.

ש'אין גם להעלות על הדעת שהיתה בהם סקרנות דתית לשמה להכיר את הנצרות מבית מדרשה של החברה להפצת הנצרות. אך בהמשך הוא סותר את עצמו גם בנקודה זאת, וכותב 'כי הפרושים הופתעו לטובה מיחסה של הכנסייה האנגליקנית והמילינא-ריסטים כלפי היהודים השונה מהקתולים או מהכנסייה המזרחית', שאותם הכירו. יתר-על-כן, הם מצאו קשר עם המיסיונרים מצד תורות הגאולה שלהם. מבלי להיכנס שוב לוויכוח על התורה המשיחית של הפרושים, שדומני כבר מוצה, כיצד ניתן להגדיר זאת אם לא בסקרנות אינטלקטואלית שהיתה לכמה מראשי הפרושים לנוכח השקפות מגרות אלו. כללו של דבר: הדברים מורכבים הרבה יותר מכפי שהיינו 'מצפים' מהפרושים להתנהג על-פי תדמיתם ההיסטוריוגרפית. הביטוי 'אין להעלות על הדעת', שהמחבר משתמש בו לגבי הפרושים, מצביע בעליל למה היה הוא מצפה מהם. אך התעודות שהביאו לפנינו מורות על מגמות מורכבות ומסובכות מאין כמותן.

הפרקים המרכזיים במבוא המחקרי הם אלו העוסקים במעמדם המשפטי של האשכנזים בארץ-ישראל בראשית המאה הי"ט (עמ' 46-88). בדיונים אלה טמונים כמה חידושים חשובים, המבהירים את יחסי האשכנזים עם הספרדים ואת זיקת קשרים אלו ליחסים עם השלטון העות'מאני ועם הקונסולים האירופים. מורגנשטרן מבחין בהבדל ביחסים שנתהוו בין הספרדים לאשכנזים בחברון וכצפת. בעוד בחברון חתמו הספרדים וחסידיו חב"ד על הסכם בדבר מערכת היחסים וחלוקת הכספים ביניהם, הרי לא מצאנו הסכם כזה בצפת. לדעתי, נובע הדבר מכך שבחברון לא היתה קהילה אשכנזית לפני המאה הי"ט, בעוד בצפת היתה קהילה אשכנזית קטנה במאות הקודמות.

המחבר מראה כיצד ניסו הפרושים, ואף הצליחו, להשיג לעצמם מעמד של 'פראנקוס' כבר סמוך לעלייתם ארצה. המושג 'פראנקוס', שפירושו 'אירופי', שימש באימפריה העות'מאנית החל במאה הט"ז. הוא ניתן תחילה לסוחרים הזרים האירופים,

על-מנת להתפרנס. מכיוון שעיסוקם הביאם למגע שוטף עם האוכלוסייה הערבית והתורכית, הם למדו מספר שפות. ר' שלמה שימש כשליח קהילות ארץ-ישראל לתפוצות, ור' יצחק הפך לאחד מדוברי היישוב האשכנזי בפני השלטונות.

פרשה מיוחדת במינה היא קשריהם של האב והבן פ"ח וכמה מראשי הפרושים עם המיסיונרים הנוצרים בירושלים ומחוצה לה. לסוגיה חשובה זו שהמחבר דן בה במבוא, הוא הקדיש לא מכבר מאמר מיוחד.⁷ מתברר כי הפרושים לא בחלו בעזרת המיסיון בבואם לקדם את ענייניהם בארץ-ישראל. לדעתי, לא העז מורגנשטרן למצות את ניתוח התעודות הנוגעות ליחסי הפרושים עם המיסיון, עקב התדמית של הפרושים העולה מניתוח זה; כמה שונה תדמית זו מהתדמית האורתודוקסית הקנאית של חלק מצאצאיהם. אף-על-פי-כן, המחבר ראוי לכל שבח על חשיפת התעודות והפרשה. מורגנשטרן סבור כי הצלחת המיסיון נבעה מאישיותם של המיסיונרים ולא מרצונם של הפרושים. אך מאידך גיסא, הוא מציין כי בקרב הספרדים הם לא הצליחו בפעילותם. על-פי המקור הנדון ר' מנחם מנדל משקלוב הוא שזים את המגעים ולא המיסיונר. ואכן העניין מטריד את מורגנשטרן, והוא שואל כיצד היו הפרושים מוכנים לכך? כיצד זה סייעו למיסיון להדפיס מהדורה עברית של התנ"ך, וכיצד פתרו את הבעיות הלכתיות הכרוכות בכך? תשובותיו של המחבר אינן מניחות את הדעת. הוא אומר שלא עשו זאת מסיבות חומריות או כספיות, אך בהמשך הוא מציין כי 'תפישתם המשיחית הריאלית של הפרושים כרוכה היתה בצורך לספק את צרכיהם הקיומיים בירושלים', ונפתח לפנייהם שכיב תקווה לשיפור מצבם הבטחוני. כלומר, הוא עצמו סבור כי אכן היה מניע חומרי וכספי להתחברות הפרושים עם המיסיון, משהו מעין 'מצווה הבאה בעבירה'. עוד הוא כותב

7 הנ"ל, 'הפרושים, החברה המיסיונרית הלונדונית והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים', שלם ה (תשמ"ז), עמ' 137-115.

שבאו לסחור בערי האימפריה העות'מאנית בחסות הקונסולים. יהודים רבים בארץ-ישראל, בעיקר במאה הי"ט, נהנו משיטה זו, שנודעה כשיטת הקפיטולציות. העובדה כי הפרושים זכו להגנה קונסולרית אוסטרית הביאה להתחזקות מעמדם גם כלפי השלטון העות'מאני וגם כלפי הקהילה הספרדית, שהיתה דומיננטית אז בארץ. דומני שהחומר שנחשף על-ידי מורגנשטרן בסוגיה זו יש בו כדי להבהיר את התחזקות מעמדם של הפרושים בהמשך המאה הי"ט. ראויה לציון כאן דמותו של הקונסול האוסטרי בחלב, היהודי אליהו דה-פיגיזוטו, שאליו פנו הפרושים במאבקם כנגד הספרדים בנוגע לזכויות ה'פראנקוס' שלהם. דמותו ופעילותו ראויים למחקר מקיף, וחומר תיעודי עשיר אודותיו מצוי בארכיון הממשלתי בווינה.

תרומה נכבדה מעלה מורגנשטרן לסוגיית היחסים בין הספרדים והאשכנזים בצפת ובירושלים בראשית המאה הי"ט (מעמ' 48 ואילך). בהקשר זה של יחסי אשכנזים-ספרדים-שלטון מהווה הסכסוך על העזבונות, שפרץ בשנות העשרים, גורם חשוב (עמ' 52). תקנות העזבונות ראשיתן כבר בתקופה הממלוכית, והן מלוות את קהילת ירושלים במשך כל התקופה העות'מאנית. הן מבוססות על חוק מוסלמי, האומר כי עזבון שאין לו יורשים בעירו, השלטון יורשו. במרוצת הדורות חכרו הקהילות הספרדיות בארץ-ישראל מידי השלטון את הזכות לגבות את העזבונות הללו לעצמן תמורת סכומים קצובים לשלטון. במקביל התפתחה מערכת מסועפת של תקנות ודרכי גבייה בקהילות ארץ-ישראל, שכן ההכנסות מסוג זה של עזבונות בארץ-ישראל היו גבוהות בגלל המבנה הדמוגרפי של הקהילות היהודיות. עם התגבשות הקהילות הפרושיות בצפת

ובירושלים, בראשית המאה הי"ט, ערערו הפרושים בחריפות על תקנות העזבונות הללו, הנוגדות לדבריהם את ההלכה. הספרדים מצידם באו בטענת 'דינא דמלכותא דינא', ואילו האשכנזים השיבו שאינם כפופים לדין המלכות העות'מאנית, שכן הם נתינים זרים. לדעתי, הסיבה המרכזית להדפסת 'ספר התקנות' בירושלים בשנת תר"ב (1842) היתה הפולמוס בין הפרושים לספרדים על כספי העזבונות, והמבוא הארוך של הרב שלמה משה סוזין לספר זה יוכיח.

אבוא עתה לומר כמה דברים על התעודות המוהדרות שפורסמו בספר. נדפסו כאן 34 איגרות עם אפאראט מדעי. כמו כן מצויים בספר העתקות וצילומי תעודות נוספות ללא הערות. לפנינו אפוא אוסף מרשים ביותר, שקיבוצו באכסניה אחת מהווה ברכה מרובה לחוקר וללומד. מבקש אני להציע פירוש שונה מזה שהציע המחבר למלה 'אורדי' המופיעה בכמה תעודות (למשל תעודה יב, עמ' 131). המחבר הביא את פירושו של ז' וילנאי, שסבר כי אולי יש לקרוא מלה זו כשם מקובל, העיר דרעא שבסוריה. לדעתי, זוהי המלה התורכית 'אורדו', שפירושה צבא או מחנה צבאי. גם מלים ומושגים תורכיים אחרים המצויים בתעודות לא פורשו כהלכה.

לפנינו מונח אפוא מחקר ואוסף מקורות חשובים לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית המאה הי"ט, וראויים המחקרים לשבחים על פרסומו ועל הצורה הנאה של הספר. הערותי על החיבור מצביעות על החומר ההיסטורי העשיר הגלום בתעודות, ואני תקווה שהן תשמשנה את המחקר בעתיד.